

”Skönheten är specifik för varje ålder”

Människans åldrar i Aristoteles *Retoriken*

Janne Lindqvist

Texten ingår i:

Bruhn, Tommy (red.)

BERÄTTELSE, RETORIK OCH MEDIER

TEXTER TILL MINNE AV SOFI QVARNSTRÖM

Serie: Studia Rhetorica Lundensia nr 5

Sida. 89-118

<https://doi.org/10.37852/62.c102>

Studia Rhetorica Lundensia kan beställas via Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/rhetorica/
E-post: skriftserier@ht.lu.se

Copyright The editors and the authors, 2020

All texts from this volume is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

All images are all rights reserved, and you must request permission from the copyright owner to use this material.

ISBN 978-91-89213-04-3 (print)

ISBN 978-91-89213-05-0 (PDF)

<https://doi.org/10.37852/62>

Studia Rhetorica Lundensia 5

ISSN 2002-2018

LUNDS
UNIVERSITET

”Skönheten är specifik för varje ålder” Människans åldrar i Aristoteles *Retoriken*

Janne Lindqvist

Det är inte alla som finner njutning i att läsa Aristoteles *Retoriken*. Sofi Qvarnström gjorde det. I en kommentar till den då nytugivna svenska översättningen ifrågasätter hon ett njuggt omdöme om textens ”mördande” tråkighet med följande formulering:

Förvisso. Men samtidigt. Vem kan motstå en formulering som denna:
”Kroppen når sin höjdpunkt från trettio till trettiofem års ålder; själen gör det kring fyrtionio års ålder.” (2.14.4). Inte jag i alla fall.
(Qvarnström, 2012: 203)

Det är lätt – och rätt – att sympatisera med Sofis generella vilja att läsa Aristoteles text, ja alla texter, som viktiga för oss här och nu, inte bara som antikvariska relikter från en svunnen tid. *Retorikens* passager om människans åldrar har också fått sin beskärda del av vetenskaplig uppmärksamhet i relation till samtida forskningsfrågor och problemställningar. Det beror antagligen inte endast på att de är oemotståndliga, utan också att diskussioner om ålder återkommer på en mängd ställen i denna text. Under det senaste halvsekle har forskare allt oftare intresserat sig för föreställningar om – och villkor för – vad det innebar att vara ”gammal” under antiken. Ett flertal artiklar och monografier har också destillerat fram ett slags Aristoteles ”gerontologi”, en ’lära om åldrande’, ur Aristoteles *Retoriken* inte sällan med utgångspunkt just i de formuleringar som Qvarnström fann så

oemotståndliga (exempelvis Woodcox, 2018: 65-78). Fastän dessa undersökningar har bidragit med viktiga kunskaper om åldrandet under antiken generellt och i Aristoteles tänkande specifikt så kommer jag i det följande att argumentera för att det är missriktat eller i varje fall otillräckligt att läsa passagera om människans olika livsfaser i Aristoteles *Retoriken* ur ett sådant perspektiv. Det bygger, menar jag, på den felaktiga premissen att *Retoriken* skulle bestå av seriöst menade utläggningar om ett antal (filosofiska) problem, exempelvis vara ett försök att ge ett välgrundat svar på frågan om åldrandet och dess definition och karakteristika.

Just eftersom *Retorikens* resonemang om människans åldrar *inte* kan ses som representativa för Aristoteles egen uppfattning utan snarare bör förstås som resurser för talaren, och eftersom de samtidigt finns utspridda i de flesta av textens delar erbjuder de däremot en användbar nyckel för att förstå *Retoriken* som strukturell helhet. Det betyder att en granskning av just åldersresonemangen erbjuder en ingång till att diskutera flera omstridda tolkningsproblem. Vilket är förhållandet mellan de tre övertygelsesemedlen *ethos*, *logos* och *pathos*? Hur förhåller sig dessa i sin tur till den så kallade "retoriska syllogismen" *enthymemet*? Hur ska vi förstå det omstridda begreppet *topos* eller 'sökställen' i denna text? Vad menar Aristoteles här med den betydelsefulla termen *ta endoxa* (ungefär 'den allmänna mening- en')? Hur kan de två första böckernas ständiga betoning av att det är talets tankegångar som är det väsentliga förenas med den tredje bokens detaljerade diskussioner om talets disposition, stil och framförande? Därmed kan en undersökning av åldersresonemangen inte bara säga något om retorikens olika delar utan rentav om textens själva enhet. Syftet med denna undersökning är just att erbjuda en sådan läsning av ålderspassager- nas funktioner i textens alla delar. Jag menar alltså att åldersresonemangen är så pass representativa och återkommande i *Retoriken* att min analys skulle kunna erbjuda en nyckel till att *problematisera* vår tidigare förståelse för ovanstående termer och tolkningsbekymmer, och i bästa fall rentav lägga grunden till en ny, bättre, förståelse av dem.

Därigenom har den i så fall också teoretiska implikationer även för studiet av det samtida offentliga samtalet. Vi kan tänka på hur ungdomsrörelser och vissa påfallande unga talare använder sin ungdom som grund för rätten att gripa ordet som ett slags utgångspunkt för att bygga upp sin

trovärdighet i vissa frågor (miljöaktivisten Greta Thunberg är blott ett i raden av flera sentida exempel). Men människors ålder används också som ett slags referenspunkter i debatt och offentlig kommunikation, och retoriska strategier utformas med det synbara målet att både övertyga och känslomässigt beröra publikerna av skilda åldrar. Med andra ord kan en undersökning av ålderns betydelse i Aristoteles *Retoriken* ge oss teoretiska verktyg för att förstå hur 'ålder' fungerar som en resurs även i vårt samtida offentliga samtal. Jag hoppas att en sådan undersökning dessutom ligger i linje med Sofi Qvarnströms strävan att se det samtida och personligt relevanta även i mycket gamla texter.

Aristoteles som gerontolog eller retoriker?

I de senaste decenniernas Aristotelesforskning har det växt fram en subgenre som syftar till att rekonstruera en teori om åldrandet som antas ligga utspridd på olika platser i hans verk. Just *Retoriken* intar en särställning i denna forskning.¹ Så kan exempelvis Geoffrey Scarre hävda att Aristoteles inte menade att olika människor kunde uppleva ålderdom på skilda sätt och basera detta påstående på en enstaka passage i just *Retoriken* (Scarre, 2016: 4). Vanligtvis framställs Aristoteles syn på åldrandet som ganska pessimistisk (Scarre, 2016: 4; Anton, 2016: 124; Kirk, 1995: 275). Det finns åtminstone tre skäl att motsätta sig en sådan tolkning av ålderspassagerna i *Retoriken*: För det första är det uppenbart att *Retorikens* negativa åldersteckningar ibland motsägs av andra ställen i Aristoteles verk, ibland redan i *Retoriken*. Just de passager som Qvarnström alluderade till ger som hon påpekar exempelvis uttryck för en viss hoppfullhet. Andra återkommande och delvis motsägande iakttagelser är å ena sidan att Aristoteles delade upp livet i tre delar (ungdom, mannaår och ålderdom), och å andra sidan att han delade upp livet i tio 7-årscykler – bägge ståndpunk-

¹ Se exempelvis Woodcox, 2018: 65-78; Anton, 2016: 121-125; Parkin, 1998: 31. Här kan också nämnas monografier som nyttjar Aristoteles *Retoriken* som en källa i ett likartat avseende, exempelvis Baars, 2012: 101; Cokayne, 2003: 3, not 13. Kirk, 1995: 275. För en något mer nyanserad läsning – medveten om att passagerna i *Retoriken* inte nödvändigtvis motsvarar Aristoteles uppfattning, se Minois, 1989: 60f.

ter som *Retoriken* kan sägas stödja.² För det andra är det uppenbart att han ingenstans på allvar behandlar ”åldrande” – det vill säga tillståndet ’att vara eller bli gammal’ – som ett särskilt objekt i *Retoriken*. ”Ålder” är ingen kategori som tillfaller människan vid en viss tidpunkt utan något som hon alltid har, och ålderdomen behandlas så gott som alltid i samband med människans andra livsfaser (det kan för tydlighets skull påpekas att ”människan” i Aristoteles fall rimligen ska förstås som en tämligen enkönad kategori, även om det inte alltid är explicit utsagt). För det tredje: liksom ålderdomen har sina för- och nackdelar så gäller det även ungdomen och mannaåldern. Medan de gamla ”är småaktiga på grund av att de förnedrats av livet” (2.13.5; 1389b-1390a³) så utmärks ungdomen istället av att de är ”hetsiga och snara till vrede och redo att följa sin vrede; de bemästrar inte sin ilska eftersom de på grund av ärelystnad inte står ut med att ringaktas utan blir arga om de tror sig utsatta för orätt.” (2.2.5; 1389a-b). Vilket som är mest pessimistiskt må var och en bedöma.

Åldersresonemangen är däremot värda att undersöka ur ett annat, mer retorikvetenskapligt, perspektiv. Målet med *Retoriken* är att erbjuda utgångspunkter för talaren, att erbjuda en *techne* för att ”i varje enskilt fall finna det som kan vara övertygande eller övertalande” (1.2.1; 1359a). Utgångspunkten för retoriken är enligt Aristoteles *ta endoxa*, ett begrepp som Johanna Akujärvi i den svenska översättningen återger med ”den allmänna meningen” (1.1.11; 1355a och 1.2.11-14; 1356b-1357a). När Aristoteles i den första boken låter berätta att en ”god ålderdom är ett långsamt åldrande utan smärta” (1.5.15; 1361b) och ger konkreta exempel på detta så försöker han enligt ett sådant synsätt inte säga något om vad ålderdom eller lycka ”är”. Snarare försöker han ge exempel på utgångspunkter som talarens *åhörare* skulle kunna tänkas acceptera – eftersom talaren bland annat måste hävda att hans förslag på något sätt leder till just lycka (jämför Höffe, 2003: 39). ”Stora delar av bok 1 och 2”, skriver Sofi Qvarnström i sin ka-

2 För uppdelningen av livet i tre åldrar se exempelvis Anton, 2016: 123-124. För uppdelningen i tio se exempelvis Woodcox, 2018: not 14.

3 Samtliga hänvisningar till Aristoteles verk anges här genom att ange text med sedvanlig förkortning, bok, kapitel och stycke samt efter semikolon bekräppaginerings (hänvisningar utan textangivelse går – som här – till *Retoriken*). Jag har i första hand använt mig av Akujärvis svenskspråkiga utgåva av texten (se referenslista).

rakteristik av Aristoteles text, ”är helt enkelt ett slags genomlysning av den samtida doxan, nödvändig för att hitta argument som kan övertyga” (Qvarnström, 2012: 204). Syftet här är alltså inte primärt att säga något ”sant” om vare sig ålderdom eller ungdom (Minois, 1989: 60f.), utan det räcker med att åhörarna accepterar utgångspunkterna. Som Jamie Dow skriver i en av de senare större monografierna om Aristoteles *Retoriken*: ”expert speakers get audiences to move from premises that are reputable to them, but may not be true, to conclusions that those premises, if true, would support” (Dow, 2015: 59).

Begreppet *ta endoxa* definieras inte i *Retoriken*, men i *Topikerna* förklarar Aristoteles att det består av de åsikter som omfattas ’av alla, av de flesta, eller av de visaste i en viss gemenskap’ (*Topikerna* 1.1; 100a-100b). Det är därför viktigt att påpeka att denna ’allmänna mening’ – i varje fall i *Topikerna* – inte nödvändigtvis utgör ett sammanhängande och motsägelsefritt system av tankegångar som omfattas av alla i ett givet historiskt sammanhang. Tvärtom kan här rymmas delvis motsägande ståndpunkter där vissa av dem återfinns hos ’folk i allmänhet’ medan andra tvärtom kanske endast omfattas av några av de allra mest framstående intellektuella. Det betyder att begreppet kan innefatta uppenbart motsatta eller oförenliga ståndpunkter. Begreppet *ta endoxa* är centralt i hela Aristoteles filosofiska projekt, och filosofihistorikern G.E.L Owen har i en mycket inflytelserik uppsats rentav hävdad att det bildar stommen i själva det filosofiska tillvägagångssättet i en stor del av Aristoteles verk (Owen 1967) – vad som senare har karakteriserats som en ’endoxisk metod’ (exempelvis DaVia 2017). Den spanske filosofihistorikern Louis Vega Renon konstaterar att ”we must consider endoxa a wide spectrum of ‘things said’, ranging from the views or opinions which all or most people should approve, to expert dictum and to specific philosophical tenets which seem to have some reason in their favour” (Renon, 1998: 99). Den ’endoxiska metoden’ består sedan i att varje dialektisk undersökning måste inledas med en granskning av dessa åsikter för att upptäcka sådant som ”may conflict among themselves, they may be ambiguous or apparently contradictory” så att ”they are clarified and the most reputable or most well-founded of them are preserved” (Renon, 1998: 199). Men frågan är i vilken mån denna beskrivning träffar även *Retoriken*? Genom att undersöka vad Aristoteles säger om

olika åldrar genom hela texten kan vi alltså säga något generellt både om vilken betydelse *ta endoxa* har i denna text och i vilken mån *Retoriken* är ett exempel på den 'endoxiska metod' som Owen pekat ut som Aristoteles.

Om resonemangen om ålder alltså är hämtade ur *ta endoxa* så utgör de i det avseendet exempel på *topiker*, 'platser' eller 'sökställen' som talaren kan vända sig till för att finna material till sitt tal. Begreppet *topos* är ett av de mer omstridda begreppen i Aristoteles text, men jag följer här uppfattningen hos så skilda uttolkare som Cope (1867: 245), Grimaldi (1988: 1 samt 1998: 130-32) och Kennedy (2007: 112) och ser huvuddelen av de resonemang som Aristoteles för i *Retorikens* två första böcker just som exempel på sådana.⁴ Eftersom resonemangen om ålder förekommer utspridda i texten menar jag att de lämpar sig särdeles väl för att undersöka hur topikerna fungerar i *olika* sammanhang i Aristoteles *Retoriken*. Skillnaderna mellan tidigare forskares topikförståelser kan kanske delvis förklaras just av att de inte undersökt topikerna i textens alla delar. De studier som tagit ett helhetsgrepp på topikerna har i stort sett genomgående diskuterat topikerna ur teoretiska perspektiv, med utgångspunkt i de (meta-) teoretiska resonemang som förs i textens inledning eller i Aristoteles text om dialektik som bär titeln *Topikerna*.⁵ De forskare som istället närmat sig topikerna med utgångspunkt i frågan hur de i praktiken fungerar som retoriska resurser för talaren har nästan samtliga fokuserat på skilda delar eller aspekter av texten.⁶

I det följande kommer jag därför att i tur och ordning diskutera vilken roll resonemangen om ålder spelar som topik i Aristoteles diskussioner om

4 För en avvikande uppfattning se exempelvis Rubinelli, 2009: 68.

5 Grimaldi, 1988: 1 och 1998: 123-137; Slomkowski, 1997: 47-49; Rubinelli, 2009; Gabrielsen, 2008; Wolrath Söderberg, 2017 och 2012; Wagner, 2009: sp. 605-626; Graff, 2008: 717-28. Även om vissa av dem (exempelvis Rubinelli, 2009: 65-70) ger några få praktiska exempel så är det de teoretiska resonemangen som ligger till grund för resonemangen – exemplen tycks framförallt syfta till att förklara de teoretiska begreppen.

6 Warnick, 2000: 107-29; Miller, 2000: 130-46 och Walzer, 2000: 38-54. Jämför även Lindqvist, 2018: 63-74. Även om Maria Wolrath Söderberg har givit en studie titeln *Aristoteles retoriska toposlära: en verktygsrepertoar för fronesis*, vilket signalerar praktiskt såväl som ett generellt intresse, så är den i mycket hög grad fokuserad på de gemensamma topikerna (Wolrath, 2017); de gemensamma topikerna (i olika varianter) behandlas på s. 71-148, de specifika betydligt mera översiktligt på s. 53-69).

de tre övertygelsemedlen *logos*, *pathos* och *ethos*, för att sist visa dess kanske oväntade betydelse för resonemangen om stil och framförande. Det sistnämnda öppnar dessutom upp för en förståelse av även Aristoteles resonemang om textens mer ”formella aspekter” som *topiska* – och därmed också som intimt förbundna med de *enthymem* som Aristoteles ställer upp som retorikens ”kropp” i textens inledning (I.1.3; 1354a).

Ålder som specifik topik för logos

Den första boken av Aristoteles *Retoriken* behandlar vad som brukar kallas för ”specifika topiker” det vill säga argumentativa grundvalar som talaren kan utgå ifrån inom de tre retoriska genrerna, rådgivande tal (*genus deliberativum*), ceremoniella tal (*genus demonstrativum*) och forensiska tal (*genus iudiciale*). Med andra ord behandlar han här *specifika topiker* för *logos* i de tre genrerna (Lindqvist 2018: 66-68). Dessa kan i sin tur delas upp i åtminstone två skilda typer, eftersom de befinner sig på två skilda nivåer. Enkelt sagt listar han först ett antal ”mål” och ”ämnen” för respektive genre, och presenterar därefter vad dessa konkret kan innebära i olika avseenden. När det gäller rådgivande tal säger han således inledningsvis bland annat att talaren måste visa att hans förslag leder till ”lycka”. Jag har på annan plats föreslagit att den denna typ av specifik topik (som ”lycka”) skulle kunna kallas för ”schematiska specifika topiker” eftersom de inte innehåller något konkret påstående om vad eller hurdan saken (lyckan) är. Därefter ger Aristoteles ibland också sakpåståenden om vad topiken innebär i praktiken, som när han säger att lycka under ålderdomen består i ett ”långsamt åldrande utan smärta”. Dessa kan därför kallas för ”konkreta specifika topiker” (Lindqvist 2018: 67-69).

Människans åldrar och hennes olika levnadsfaser behandlas i denna *Retorikens* första bok framförallt i strödda anmärkningar: sammantaget rör det sig om uppemot 400 ord. Dessa resonemang återfinns endast i avsnitten om rådgivande och forensisk retorik, och tyngdpunkten ligger tveklöst på den förstnämnda genren. Det kan förefalla förvånande att ålder inte alls nämns i diskussionen om ceremoniella tal; föremålets ålder kunde tyckas vara ett självskrivet ämne för en hyllningstalare. Så är det i varje fall idag. När skådespelaren Max von Sydow porträtterades i dödsrunor efter hans

frånfälle i mars 2020 framhölls exempelvis inte sällan att han framstod som en framstående aktör redan i unga år (exempelvis Lundström, 2020). Aristoteles påpekar också i *Nikomachiska etiken* att hyllningstal bör anpassas efter den hyllades ålder: ”Vi berömmar också de ungdomar som har en benägenhet att skämmas, medan väl ingen prisar en äldre person för att han skäms.” (NE 4.9; 1128b) Det är visserligen så att *Retorikens* främsta schematiska topiker för *genus demonstrativum* handlar ”om dygd och last och om ädelt och skamligt” (1.9.1; 1366a), och i någon mening är alla dygder naturligtvis eftersträvansvärda för alla åldrar, men i *Nikomachiska etiken* förbinder han faktiskt vissa enskilda dygder med specifika åldrar, som när han hävdar att ”unga män kan tillägna sig geometri, matematik och annan visdom, medan det förefaller som om en klok yngling inte stod att finna” (6.8; 1142a), eller att olika typer av vänskap präglar ungdom, medelålder och ålderdom (8.3; 1156a-1156b).⁷ Förklaringen till tystnaden kring detta i *Retoriken* bör nog därför snarare sökas i att topikerna för hyllningstal i hög grad är desamma som de topiker som ligger till grund för talarens *ethos*, vilket han också framhåller redan i det allra första stycket av diskussionen om demonstrativa tal:

Samtidigt som vi talar om dessa ting händer det att vi avslöjar grunder till att vi uppfattas på ett visst sätt till våra karaktärer, vilket är det andra övertalningsmedlet. Med samma medel kan vi få både oss själva och andra att framstå som moraliskt trovärdiga. (1.9.1; 1366a)

Skälet till att åldersresonemang saknas här är alltså troligen att han presenterar dessa i avsnitten om *ethos* i *Retorikens* andra bok. Framställningen om hyllningstal är också – säkert delvis av samma anledning – påtagligt kortare än de om de andra genererna: Deliberativ och forensisk retorik behandlas i vardera fem kapitel (1.4-1.8; 1359a-1366a respektive 1.10-1.14; 1368b-1375a), den demonstrativa endast i ett (1.9; 1366a-1368a).

En likartad förklaring kan anföras till det faktum att åldersresonemang fungerar så sparsamt i behandlingen av den forensiska retoriken. Här förekommer ålder i stort sett endast som en *specifik schematisk topik*, som en aspekt som kan tas in för att bedöma om det är troligt att en viss män-

⁷ Likartade formuleringar återfinns exempelvis i NE 6.11; 1343b

niska begått ett brott.⁸ För detta ändamål spelar ålder av allt att döma en särskilt central roll:

Dock händer det att vissa ting följer av en viss läggning, och annat av en annan. Till exempel förbinds väl den måttfulle på grund av att han är måttfull med oförvitliga uppfattningar och begär vad gäller njutningar, och den hämningslöse förbinds med raka motsatsen i fråga om detsamma. Därför måste man lämna sådana distinktioner därhän och i stället undersöka vad som brukar förknippas med vad. Det är inte givet att något sådant följer om man är vit eller svart, stor eller liten, men om man är ung eller gammal, rättfärdig eller orättfärdig då är det faktisk skillnad. På det hela taget har de omständigheter som gör att människors karaktärer är olika en viss betydelse, till exempel är man annorlunda om man anser sig vara rik eller fattig eller om man anser sig ha framgång eller motgång. Om detta skall vi tala senare. (1.10.10-II; 1369a)

Den anklagades ålder kan anföras som ett skäl för att tro eller inte tro på dennes skuld. Men även om ålder alltså tilldelas en särskilt framskjuten roll som en specifik *schematisk* topik för sådana resonemang, så konkretiseras inte vilka typer av läggningar som hör till respektive ålder. Det kan förefalla förvånande men precis som fallet var med den demonstrativa retoriken så är det möjligt att invänta Aristoteles behandling av vilka karaktärsdrag som hör till olika åldrar i den andra boken: ”Om detta ska vi tala senare”, som han skriver i passagen ovan.

I avsnittet om den deliberativa retoriken spelar topiken ålder däremot en mer framskjuten roll. I inledningen till detta avsnitt urskiljer Aristoteles ett antal ämnen som är särskilt användbara i rådgivande tal. De är, skriver han, ”huvudsakligen fem till antalet: finanser, krig och fred, och, vidare, landets försvar, import och export, och lagstiftning” (1.4.7; 1359b). Dessa utgör alltså ett antal schematiska topiker som talaren på egen hand måste fylla med ett konkret innehåll. I de därpå följande kapitlen tar han upp ett antal andra schematiska topiker som kan användas som ”utgångspunkter”

⁸ De enda undantagen handlar om några korta referenser när åldersmässiga resonemang anförs i förbigående och utan att fokusera på just ålder som det essentiella i sammanhanget, som när han citerar ordspråken att ”jämnåriga gläder varandra”. (*Rbet.* 1.11.25; 1371b) eller hävdar att om ”någon exempelvis skulle ge rådet att inte bli vän med en gamling, kan han åberopa ordspråket ’gör aldrig en gamling gott’ som vittne.” (*Rbet.* 1.15.14; 1376a)

för den som ska tala om de ovanstående ämnena, nämligen *lycka* (1.5; 1360b-1362a) *det fördelaktiga* (1.6; 1362a-1363b) samt vad han kallar för *det mer eller mindre fördelaktiga* (1.7; 1363b-1365b). Det är här som åldersresonemang dyker upp för första gången i Aristoteles *Retoriken*. När Aristoteles specificerar vad som kan betraktas som lyckans beståndsdelar nämner han bland annat ”ädel börd [...], hedervärda vänner, rikedom, goda barn, [...] en god ålderdom [...], ära, framgång och dygd” (1.5.4; 1360b). Vissa av dessa kan betraktas som ett slags schematiska topiker: vad en ”god ålderdom” eller ”hedervärda vänner” innebär i praktiken utsägs inte här.

Lite senare ges emellertid en mängd påståenden om vad de innebär i praktiken: konkreta topiker för att beskriva lycka. Det rör sig alltså om ett slags påståenden om sakförhållanden, som kan anföras som argument för att ett visst förslag bör genomföras. Han nämner exempelvis att ”många och goda barn” innebär ”att ungdomen är talrik och duglig, och vad gäller kroppsideal är ’duglig’ till exempel storlek, skönhet, styrka och tävlingsförmåga; ynglingars själsliga ideal är måttfullhet och mod.” (1.5.6; 1361a) Den talare som kan visa att ett sådant tillstånd följer av hennes förslag har goda förutsättningar att hävda att det leder till åhörarnas lycka. Resonemangets form är representativ för Aristoteles teknik i stora delar av texten. Han inleder med att nämna det mest generella begreppet, för att därefter analysera dessa beståndsdelar enligt en närmast pseudodialektisk metod, en term jag väljer eftersom de beståndsdelar han räknar upp inte nödvändigtvis är delar av eller egenskaper hos begreppet, utan snarare sådant som brukar räknas som det – alldeles oavsett om de exempelvis sinsemellan är logiskt förenliga eller ej (jmf. Höffe, 2003: 39).

En liknande struktur präglar resonemangen om kroppslig skönhet. Även här består alltså framställningen av en uppräknings av specifika topiker som går från det schematiska till det mer konkreta, och även här spelar människans olika åldrar en central roll.:

Skönheten är specifik för varje ålder. Ynglingens skönhet är att ha en kropp som är användbar till ansträngningar, både i löpning och kraftsporter, samtidigt som han är behaglig att se på som ren njutning. Därför är femkamparna de vackraste, eftersom de är naturligt lämpade både för styrka och snabbhet samtidigt. Den mogna mannens skönhet är att ha en kropp som är användbar för krigiska mödor, och att verka behaglig och skräck-

injugande samtidigt. Åldringens skönhet är att ha en kropp som klarar av nödvändiga göromål och som är smärtfri och inte har drabbats av någon av ålderdomens krämpor. (1.5.11; 1361b)

Framställningen liknar rent dispositionsmässigt den dialektiska. Det generella påståendet att skönheten är specifik för varje ålder beläggs genom att redogöra för ynglingens, den mogna mannens och åldringens skilda typer av skönhet, och var och en av dessa karakteriseras genom ett antal exempel med större och större konkretion – men av allt att döma utan anspråk på fullständighet. Ännu tydligare framträder den pseudodialektiska strukturen i de mer preciserade resonemangen om den goda ålderdomen:

En god ålderdom är ett långsamt åldrande utan smärta. Varken om man åldras snabbt eller åldras långsamt men smärtsamt åtnjuter man en god ålderdom. Den är beroende av både tur och goda kroppskrafter. Om man inte är stark eller fri från sjukdomar kan man inte undgå lidanden och smärta, och utan tur härdar man inte ut många år. Det finns också ett slags annan förmåga till ett långt liv oberoende av styrka och hälsa. Många lever länge utan att ha någon god fysik. (1.5.15; 1361b)

Även här återger Aristoteles ett antal ståndpunkter om vad som brukar räknas som en god ålderdom. Det handlar alltså om sådant som brukar sägas i hans samtid, men vi kan påminna oss om att resonemangen kanske inte skulle hålla för en dialektisk prövning: Sokrates argumenterar exempelvis i Platons *Faidon* för att döden inte alls är något skrämmande, och ser knappast något egenvärde i ett långsamt åldrande, goda kroppskrafter eller ens en smärtfri ålderdom (114e-115a). De topiker som nämns hos Aristoteles äger däremot en påtaglig aktualitet även för vår tids deliberativa retorik. Just nu, i mars 2020, rustar Sverige och andra länder världen över för ett utbrott av influensasjukdomen COVID 19, en följd av ett relativt nyupptäckt coronavirus. En återkommande motivering till argument för att förbjuda större folksamlingar, ställa in resor, stänga skolor och universitet och så vidare är just att det skyddar äldre personer från sjukdomen. Eller som här, i DN-krönikören Augustin Erbas öppna brev till svenska folket den 10 mars 2020:

SKÖNHETEN ÄR SPECIFIK FÖR VARJE ÅLDER

Därför vill jag be dig, inte bara för de multisykade eller åldrande människornas skull, utan också för din egen, att göra vad du kan för att vi tillsammans ska ta oss ur det här så helskinnade som möjligt. Gå inte till jobbet om du är sjuk. Håll dig hemma om du är satt i karantän. Och, snälla du, tvätta händerna. (Erba 2020).

I grund och botten är det som synes de specifika konkreta åldersbaserade topikerna för lycka som argumentet bygger på: lycka är att vara ”fri från sjukdomar” och ”ett åldrande utan smärta”.

Tillbaka till *Retoriken*: Rent dispositionsmässigt liknar tillvägagångssättet återigen det dialektiska, men vi kan lägga märke till att exempelvis det oklara förhållandet mellan åldrande med eller utan god fysik – som resonemanget mynnar ut i – knappast skulle duga som avslutning i en strikt dialektisk undersökning. Det är rentav oklart hur dessa möjligheter är logiskt förenliga. Åtminstone gör Aristoteles ingen ansträngning för att förklara hur de är det.

Resonemangen i dessa avsnitt bär alltså strukturella likheter med sådana dialektiska resonemang som kan syfta till att uppnå verklig kunskap om ett begrepp, i och med att det använder sig av en av de två huvudsakliga dialektiska teknikerna: att dela upp ett begrepp i dess delar och nödvändiga egenskaper respektive föra in begreppen under mer övergripande kategorier, så som det beskrivs exempelvis i Platons *Faidros* (266b–c; se vidare Dietz Moss 1996). I de ovan citerade resonemangen delar således Aristoteles upp lyckan i skilda beståndsdelar såsom att ha goda barn och en god ålderdom. Men i en strikt dialektisk diskussion skulle Aristoteles knappast nöja sig med att räkna upp ett till synes slumpmässigt urval ståndpunkter vars logiska koherens i varje fall inte är uppenbar. Att resonemanget inte syftar till att dialektiskt närma sig frågan om vad verklig ålderdom är, utan snarare handlar just om retoriska resurser som talaren kan använda sig av antyds dessutom i meningen som följer de ovanstående: ”Men att fördjupa sig i detta är till ingen nytta för förhandenvarande ämne.” (1.5.15; 1361b). Det betyder att den mest slående parallellen till tillvägagångssättet kanske inte är de dialektiska undersökningarnas strikta modell, utan de uppräknningar av motsatta argument som präglar den sofistiska traktaten *Dissoi logoi* (jämför Lindqvist & Iordanoglou 2019). Även i den texten återfinner vi uppräknningar av sådant som brukar räknas till

bland annat det goda och det onda. Liksom Aristoteles i *Retoriken* tycks inte heller den textens författare bekymra sig nämnvärt om de enskilda utgångspunkternas inbördes koherens.⁹ Det är med andra ord knappast en fördjupad kunskap om de sanna förhållandena i dialektisk mening som är just *Retorikens* mål, utan att erbjuda utgångspunkter för en presumtiv talare.

Många likartade resonemang återfinns i de följande kapitlen, i synnerhet det som behandlar ”det mer eller mindre fördelaktiga”. Ett representativt resonemang kan vara tillräckligt för att exemplifiera dem:

Eftersom det svårare och det sällsyntare är större, skapas storhet också av tillfälle, ålder, plats, tid och förmåga. Om man gör något över sin förmåga, över sin ålder och över sina likar, och om man gör det på ett speciellt sätt, på en speciell plats eller vid en speciell tidpunkt, har handlingen det skönas, godas, rättvisas och deras motsatsers storhet. (1.7.32; 1365a)¹⁰

Här fungerar alltså ålder som ett slags konkret omständighet som talaren kan anföra för att förstärka storheten av ett visst handlande eller nyttan i ett visst beslut. Samma topik är uppenbarligen användbar än i dag. När Max von Sydow hyllades i en av de ovannämnda dödsrunorna i mars 2020 framhöll skribenten särskilt att hans egen ålder inte spelade någon roll för den karaktär han kreerade: ”Skådespelaren från Lund har ju övertygat som ålderman ända sedan 1970-talet när han porträtterade prästen Merrin i ”Exorcisten” – som spelades in när han bara var 43 år gammal.” (Lundström, 2020)

Sammantaget finns det inget resonemang om ålder i Aristoteles behandling av politisk retorik som inte kan karakteriseras som ett slags *topik* som talaren kan använda sig av för att framhålla den lycka eller de fördelar som följer av ett visst politiskt förslag. I något fall anförs ålder som en *schematisk* topik som talaren kan gå till för att finna material till sitt tal, men framförallt ges en mängd påståenden om vad som hör till människans olika levnadsfaser som ett slags *konkreta* topiker för de mer schematiska *lycka* och *det fördelaktiga*. Passagera syftar alltså här av allt och döma endast till att erbjuda utgångspunkter för talare och inte till att utreda frågan om vad

9 Jämför exempelvis resonemangen om sjukdom i *Dissoi logoi* 1.3 respektive 1.16.

10 För fler exempel se exempelvis Ar. *Rhet.* 1.7.34; 1365a och 1.7.35; 1365a.

som utmärker människans livsfaser i sann filosofisk mening. De är konkreta specifika topiker som talaren kan använda sig av för att övertyga. I den mån som dessa topiker kan ses som aspekter av *ta endoxa*, så är det i varje fall uppenbart att denna den ”allmänna meningen” i *Retoriken* inte utgör någon logiskt helt koherent eller ens särskilt genomlyst uppsättning av åsikter, utan Aristoteles räknar upp en mångfald skilda premisser som kan användas av en talare för att hennes auditorium kan acceptera dem som utgångspunkter i ett tal – oavsett deras systematik eller ’egentliga’ förhållande till ’sanningen’. Det kan därmed redan här påpekas att det aristoteliska begreppet *ta endoxa* i varje fall inte är helt analogt med det modernretoriska begreppet *doxa* i betydelsen ”något slags socialt konsensus” som vi möter hos exempelvis Mats Rosengren (2002: 68).

Ålder som specifik topik för pathos

Retorikens andra bok behandlar inledningsvis utgångspunkterna för övertygelsemedlet *pathos* (2.2-2.11; 1378a-1388b). Framställningen här liknar i vissa avseenden den om de specifika topikerna för *logos*. Dels har den ofta en pseudodialektisk struktur på så sätt att många av resonemangen tar sin utgångspunkt i ett begrepp som sedan spaltas upp i ett antal delar eller egenskaper. Dels består uppräknigen av dessa delar framförallt i en uppräknigen av olika påståenden om sakförhållanden, men utan att Aristoteles gör någon analys av dessa påståendens grunder eller ens inbördes konsistens. Men de topiker som presenteras har ändå i grund och botten en annan funktion än de som vi mött här ovan. Lärdomarna här syftar inte främst till att utveckla talarens förmåga att förmå åhöraren att acceptera en *slutsats* som följd av en *argumentation*, utan snarare till att utveckla förmågan att försätta åhöraren i ett visst känsloläge (*pathos*) (Lindqvist 2018).

Det förefaller dock även i passagera om *pathos* vara uppräknigen av ett antal retoriska resurser, specifika *schematiska* och *konkreta* topiker, som står i fokus. Här diskuteras ålder först som en aspekt av vilka slags människor som är benägna att väcka och uppleva specifika känslor. Resonemangen sträcker sig endast över drygt 500 ord, men dessa korta anmärkningar erbjuder en ingång för att förstå hur topikerna generellt fungerar i denna del av texten. Medan de specifika topikerna för *logos* syftar till att

erbjuda ett slags argumentativa utgångspunkter syftar de specifika topikerna för *pathos* till att erbjuda ett slags kriterier eller förutsättningar som måste vara för handen för att en viss känsla ska väckas hos åhörarna. Han konstaterar här att det finns tre aspekter att anlägga på frammanandet av känslor: ”Det är nödvändigt att analysera varje känsla i tre delar. Jag menar, med vreden som exempel, i vilket tillstånd man är argsint, på vilka man brukar vredgas och för vad.” (2.I.9; 1378a). Dessa tre aspekter – vad jag ser som schematiska specifika topiker för *pathos* – består alltså enligt Aristoteles i att känslan väcks hos en människa av en viss typ eller i ett visst tillstånd (”i vilket tillstånd man är argsint”) när en viss typ av människa (”på vilka man brukar vredgas”) utför en viss typ av handling (”för vad”). Jag har på annan plats kallat dessa tre aspekter för känslans *subjekt*, *agent* och *stimulus* (Lindqvist 2018). Termen *subjekt* syftar här till den som underkastas en viss känsla – alltså i normalfallet det auditorium som talaren försöker påverka med sitt tal. Med andra ord är subjektet i normalfallet ett slags textextern funktion. De övriga termerna åsyftar textinterna funktioner: här handlar det uttryckligen om vilket intryck talaren ger i texten. Termen *agent* anger den person – i normalfallet alltså en annan person än talaren – som måste ha utfört en viss typ av handling (*stimulus*) för att *subjektet* ska erfara en viss känsla. För att väcka känslan vrede hos ett auditorium som upplever sig som högtstående (*subjekt*) bör en talare enligt Aristoteles visa eller ge intryck av att en person med lika hög status (*agent*) utfört en förnedrande handling (*stimulus*) mot någon eller något som subjektet högaktar. *Agent*, *stimulus* och *subjekt* fungerar alltså som schematiska specifika topiker för att väcka en viss känsla, och huvuddelen av Aristoteles diskussion om *pathos* består just i att han redogör för precis *vilka* agenter, stimuli och subjekt det kan röra sig om – att han alltså erbjuder konkreta specifika topiker för dessa.

Undersökningen av ålderns betydelse i dessa delar visar dock att det är nödvändigt att införa ytterligare begrepp i analysen, trots att det inte är begrepp som Aristoteles diskuterar explicit. Det första av dessa är textens *talare*. Talaren avser helt enkelt den person som för fram det yttrande (eller utför den symboliska handling) som syftar till att väcka en viss känsla. Men talaren kan spela en särskild roll i formerandet av auditoriets känslor eftersom, som Aristoteles skriver, åhöraren alltid känner ”detsamma som den

som visar känslor i sitt tal, även om denne inte säger något.” (3.7.5; 1408a). Det betyder att talarens personliga egenskaper blir en schematisk topik att ta hänsyn till vid formerandet av auditoriets känslor, och härigenom att de egenskaper som enligt ”respektabla åsikter” (*ta endoxa*) hör till olika åldrar blir en mer konkret topik att ta hänsyn till.

Känslan kan dessutom väckas hos auditoriet (*subjektet*) inte endast av att handlingen (*stimulus*) utförs mot auditoriemedlemmarna själva (*subjektet*) utan även om den utförs mot någon som är närstående till eller som liknar auditoriet. Denna sistnämnda funktion kommer jag här att kalla för känslans *objekt* eftersom det rör sig om den person som ett stimuli direkt riktar sig mot. Som jag påpekade tematiserar Aristoteles själv inte detta rent begreppsligt. Men att Aristoteles i praktiken upprättar en distinktion mellan vad jag kallar subjekt och objekt framgår i resonemang som när han definierar vrede som ”ett begär förenat med plåga efter en synbar hämnd på grund av en synbar ringaktning från någon som inte bör visa ringaktning mot en själv eller ens närstående.” (2.2.1; 1378a) Distinktionen mellan ”en själv” och ”ens närstående” blir i själva verket central för förståelsen av hur ålder fungerar i hans redogörelse för de specifika topikerna för *pathos*.

Den första kommentaren om människans åldrar i *Retorikens* andra bok återfinns när Aristoteles beskriver vilka slags handlingar som generellt tenderar att väcka andras vrede. Det handlar bland annat om när någon uppvisar övermod (*hybris*), något som förbinds med de övermodigas känsla av behag:

Orsaken till de övermodigas känsla av behag är att de tror att de själva är mer överlägsna genom att handla illa. Därför är unga och rika övermodiga, eftersom de tror att de är överlägsna när de betar sig övermodigt. (2.2.5; 1378a)

Poängen tycks vara talaren kan försöka ge intrycket av att någon ung person (känslans *agent*) gjort något övermodigt (*stimulus*) för att väcka auditoriets (*subjekt*) vrede. Här fungerar *agentens* ålder därmed som en konkret topik för den talare som vill väcka en viss känsla.

Men människans åldrar spelar också en roll i de topiker som rör *subjektet*, exempelvis när Aristoteles beskriver vilka typer av grupper som kan förmås att känna medlidande. Här är identifikationen mellan objekt och

subjekt central, eftersom medlidande framförallt uppstår genom att auditoriet på något sätt identifierar sig med den person mot vilken de ska rikta denna känsla: ”Man känner medlidande med sina likar som är av samma ålder, karaktär, läggning, anseende och släkt eftersom det i alla dessa avseenden tycks kunna hända en själv mer” (2.8.13; 1386a). Här väcks känslan genom att objektet och subjektet liknar varandra. Men det är också så att hög ålder i sig självt kan vara en grund för att väcka medlidande hos auditoriet, eftersom de som själva upplever plågor är mer mottagliga för denna känsla: ”Plågsamt och förödande är död, tortyr, kroppslig misshandel, ålderdom, sjukdom och matbrist [...]” (2.8.9; 1386a).

De som tror att de skulle kunna lida något är de som både redan lidit och undkommit, äldre människor på grund av förnuft och erfarenhet, svaga, fegare är det mer, bildade eftersom de är rationella [...]. (2.8.4; 1385b)

Tankegången tycks vara att ett äldre auditorium (*subjekt*) är mer mottagligt för just känslan medlidande. Resonemanget är ovanligt för att komma från *Retoriken* eftersom det i någon mån måste bygga på antagandet att äldre personer *faktiskt* (och inte bara enligt hävdvunna åsikter) är mottagliga för denna känsla. Ett likartat resonemang återfinns i ett senare avsnitt om tävlingslust: ”Därför är unga och stolta sådana [som är lagda åt tävlingslusta] och de som har sådant gott som är värdigt vördade män.” (2.11.1; 1388b) Precis som i fallet med de medlidsamma äldre bygger resonemanget på vilka åldersgrupper som *faktiskt* är benägna att känna en viss känsla. Om även dessa resonemang utgör exempel på *ta endoxa* (den allmänna meningen) så kan detta begrepp uppenbarligen innefatta även mer genomlysta premisser med utgångspunkt i ett anspråk på verklig kunskap om människans skilda åldrar.

Redan i det ovanstående ser vi att topiken ålder spelar en komplex roll i Aristoteles resonemang om *pathos*, genom att föreställningar om människans åldrar kan användas för att beskriva och välja både subjektet och objektet på samma gång och att de delvis är av olika typ och bygger på skilda anspråk vad det gäller sanningshalt. Ännu mer komplexa resonemang återfinns i avsnitten om känslorna skam respektive avund. Aristoteles påpekar exempelvis att skam bland annat kan väckas av ”att inte uthärda mödor som äldre” (2.6.9; 1383b-1384a). Huruvida det är publiken

SKÖNHETEN ÄR SPECIFIK FÖR VARJE ÅLDER

som då känner skam över ett beteende som beskrivs hos någon *annan*, om publiken känner skam över tanken på att de *själva* skulle brista ifråga om uthärdighet eller om detta är ett beteende som *talaren* bör undvika för att undvika skam är inte klart av sammanhanget. Det förefaller därmed som om detta ”att inte uthärda mödor som äldre” är en konkret topik som kan fungera inom tre skilda schematiska topiker för *pathos*: *agent*, *subjekt* och *talare*.

Likartade mångtydiga resonemang präglar hela avsnittet om skam:

Häruöver är det skamligt att inte ha del i det sköna som alla eller som alla eller de flesta likar har del i. Med likar menar jag dem som är av samma folk, stadsstat, ålder, släkt och som på det hela taget är jämlika. Det är skamligt att inte ha del i exempelvis utbildning och så vidare i samma utsträckning. (2.6.12; 1384a)

Topiken ”att inte ha del i det sköna som alla eller de flesta likar har del i” som en grund för skam kan fungera såväl som en aspekt av *agenten* som *subjektet* eller *talaren* – ja kanske även som en grund för att visa hur ett *objekt* som skiljer sig från subjektet upplever skam, vilket däremot via en identifikation alltså kan vara en grund för att väcka skam hos auditoriet (*subjektet*). Skam kan härigenom också väckas genom att agenten framställs på ett visst sätt, förbundet bland annat med dennes ålder: ”Man tävlar med sina likar. Man bryr sig om förnuftiga eftersom de talar sanning; hit hör äldre och bildade.” (2.6.17; 1384a). Likartade resonemang präglar resonemangen om avund, när han bland annat konstaterar att man ”avundas dem som är nära vad gäller tid, plats, ålder och anseende” (2.10.5; 1388a; se även 2.10.1-2; 1387b) – men även motsatt, att man ”avundas dem som har eller äger det som hade anstått en själv eller som man en gång har ägt (därför avundas äldre yngre)” (2.10.8; 1388a).

I hela avsnittet om *pathos* fungerar föreställningar om vilka egenskaper som hör till skilda åldrar som en återkommande och central topik, ibland på ett mer schematiskt vis (att det rent generellt är viktigt att ta hänsyn till människors ålder) men framförallt som konkreta topiker genom att Aristoteles helt enkelt räknar upp egenskaper som kan anses höra till olika åldrar. Ibland spelar åldern en roll för att beskriva en agent som kan väcka en viss känsla, ibland handlar det snarare om att förstå vilka slags subjekt

som faktiskt är mottagliga för en känsla. Just de sistnämnda resonemangen förutsätter möjligen att Aristoteles tycks mena att vissa åldrar faktiskt (inte endast enligt ryktbara åsikter) är förbundna med vissa specifika karaktärsdrag. Ibland är förhållandet mycket komplext och samma konkreta topik har sin funktion att fylla både för att teckna *talaren*, *agenten*, *objektet* och känslans *subjekt*.

Ålder som specifik topik för ethos

Den mest utförliga diskussionen – i varje fall ifråga om antalet ord – om ålder i retoriken återfinns i diskussionen om *ethos* i det tolfte till sjuttonde kapitlet av *Retorikens* andra bok (2.12-2.17; 1388b-1391b); de tre första av dessa kapitel består av en framställning om vilka egenskaper som utmärker unga, gamla och de mittemellan, som är ”i sin krafts dagar” (2.14.1; 1390a). Ålder nämns redan inledningsvis som en av fyra topiker för *ethos*: ”Låt oss härefter gå genom hurdana vi är till karaktären (*ethos*) i förhållande till känslor, läggning, ålder och tillfälligheter” (2.12.1; 1388b). Så långt är det alltså fråga om ålder som schematisk topik, men kategorin ålder delar han därefter omedelbart alltså upp i de tre ”ungdom, mandom och ålderdom” (2.12.2; 1388b). Var och en av dessa behandlas därefter i varsitt kapitel (2.12, 2.13 och 2.14). Det är framförallt dessa avsnitt som legat till grund för påståendena om Aristoteles negativa uppfattning om ålderdomen. Men även om vi accepterade dessa passager som uttryck för hans uppfattning så är det alltså – som jag påpekat här ovan – knappast så att de ger uttryck för en uppfattning om ålderdomen som en särskilt mycket sämre period än ungdomen. Däremot kan man med visst fog säga att passagerna på ett rätt typiskt aristoteliskt manér tecknar den mellersta åldern, ”mandomen”, som bättre än de två ytterligheterna. Men som jag har påpekat tidigare är det fel att se dessa passager som uttryck för Aristoteles egentliga syn på människans åldrar. Han erbjuder möjliga utgångspunkter för att bygga upp talarens *ethos*, ingen filosofisk diskussion om vad människans åldrar egentligen innebär. Resonemangen är dock inte endast giltiga för *ethos* specifikt; vi kan påminna oss om att Aristoteles redan hänvisat till avsnittet i sin framställning om den demonstrativa retorikens specifika topiker, och att de också kan spela en roll för framställningen av brottslingar och brotts-

offer i den forensiska retoriken.

Vart och ett av de tre kapitlen ska alltså enligt min förståelse erbjuda konkreta topiker för *ethos* för var och en av människans tre åldrar. Det är också ganska enkelt att se hur många av de uppräknade egenskaperna kan användas av en talare för att framhålla sin trovärdighet: ”Mer än de andra åldersgrupperna älskar de [unga] vänner och kamrater på grund av att de gläder sig över att leva tillsammans och att de inte bedömer något, och därför inte heller sina vänner, efter det fördelaktiga” (2.12.13; 1389a-1389b). Sådana utgångspunkter är användbara oavsett om de är sanna eller inte (så länge åhörarna kan acceptera dem) och Aristoteles påpekar ibland uttryckligen att han bara hämtat ståndpunkten direkt från någon av sina föregångare. ”Penningbegär har de [unga] i en mycket liten utsträckning på grund av att de ännu inte haft erfarenhet av nöd, så som Pittakos yttrande om Amfiaraos” (2.12.6; 1389a). En ung talare skulle med utgångspunkt i dessa konkreta topiker kunna bygga sitt *ethos* på att framhålla sin vänkärlek och att hon inte kan misstänkas för just pengabegär. Äldre talare skulle i sin tur istället kunna konstruera sitt *ethos* exempelvis på att de är ”måttfulla eftersom deras begär är försvagade” (2.13.13; 1390a) eller ”medlidande [...] de tror att all slags lidande står nära dem, och det är det som medlidande är” (2.13.15; 1390a). Sådana positiva grunder för *ethos* återfinns särskilt i beskrivningen av ”mannaåldern”, tiden mellan ungdomen och ålderdomen, som beskrivs i det fjortonde kapitlet: ”De varken litat på alla eller misstror alla, utan bedömer snarare efter faktiska förhållanden. De lever varken för enbart det sköna eller enbart det fördelaktiga, utan för bådadera; de lever varken för sparsamhet eller för slösaktighet, utan för det passande [...]. De besitter måttfullhet i förening med mannamod och mod i förening med måttfullhet” (2.14.2-2.14.3; 1390a-b). Samtliga dessa exempel utgör konkreta topiker för den talare som vill bygga upp ett trovärdigt *ethos* inför sina åhörare.

Men en del av de egenskaper som räknas upp i dessa tre kapitlen – särskilt för de unga och de gamla – är svårare att inordna i en sådan läsning. Huvuddelen av de egenskaper som beskrivs för dem är snarare sådana som faktiskt borde stå *i vägen* för en talare som vill etablera sin trovärdighet. Så beskrivs exempelvis de unga som sexuellt okontrollerade (2.12.3; 1389a), ”ombytliga” (2.12.4; 1389a) och ”hetsiga och snara till vrede” (2.12.5; 1389a).

De äldre beskrivs istället äldre som ”småaktiga” (2.13.5; 1389b), ”gnidiga” (2.13.6; 1389b) ”fega” (2.13.7; 1389b), ”svaga” (2.13.10; 1390a), ”griniga” (2.13.16; 1390a) och ”tveksamma”:

På grund av att de levtt många år, utsatts för fler bedrägerier, begått fler misstag och på grund av att det mesta är dåligt försäkrar de inget och allting är mindre ’övermåttan’ än vad de borde vara. De tror, och vet inte någonting. Eftersom de är tveksamma lägger de alltid till ett ”kanske” och ”förmodligen”, och uttalar allting på det sättet och säger ingenting be-stämt. (2.13.1-2.13.2; 1389b)

Sådana egenskaper är inte riktigt lika enkla att lägga till grund för ett pålitligt *ethos*. Men samtidigt utgör de naturligtvis uppfattningar som en ung eller gammal talare kan behöva förhålla sig till just för att publiken eller delar av den kan tänkas hysa dem. “I’ve been criticized for being old. I plead guilty. I am old. But there are advantages to being old”, hävdade exempelvis den 78-åriga amerikanske demokratiska presidentkandidaten Bernie Sanders i valrörelsen 2019, och under valrörelsen 2008 kommenterade den republikanske presidentkandidaten John McCain sin ålder (han var då 71) med att “I’m older than dirt and have more scars than Frankenstein, but I’ve learned a few things along the way”, där han vänder samma typ av erfarenheter som Aristoteles beskriver i blockcitatet här ovanför till en fördel (Sullivan, 2019). Aristoteles ger för övrigt ett annorlunda exempel i *Retorikens* tredje bok, när han återberättar att dramatikern Sofokles under en rättegång försökte väcka sympati genom att säga ”att han inte skakade för att verka vara gammal, så som anklagaren påstod, utan nödd och tvungen ty han var inte åttio år gammal med vilje” (3.15.3; 1416a). På motsatt sätt kunde 16-åringen Greta Thunberg år 2019 påpekat att hon på grund av sin ungdom egentligen inte är lämpad att ta ansvar för de frågor hon diskuterar utan att de tvärtom borde handhas av äldre politiker, och därmed också byggt sitt *ethos* på egenskaper som annars kunde betraktas som hinder snarare än tillgångar.¹¹

Med ett sådant synsätt fungerar faktiskt hela avsnittet om de skilda män-

¹¹ För flera exempel med likartad innebörd se Thunbergs tal på hemsidan för hennes organisation *Fridays for Future* <https://www.fridaysforfuture.org/greta-speeches> [läst 3 mars 2020].

niskoåldrarna som en uppräknning av just konkreta topikerna som en talare kan använda sig av, positivt eller förebyggande, för att bygga upp ett förtroendefullt *ethos* inför sina åhörare. Men både de negativa och de positiva egenskaperna kan dessutom användas av en talare för att bygga upp en identifikation mellan sig själv och sina åhörare, vilket kan vara viktigt för att väcka en viss känsla. Vi minns från diskussionen om de specifika topikerna för *pathos* att man exempelvis ”känner medlidande med sina likar som är av samma ålder, karaktär, läggning, anseende och släkt eftersom det i alla dessa avseenden tycks kunna hända en själv mer.” (2.8.13; 1386a) Den som vill väcka medlidande för sin egen sak kan alltså med utgångspunkt i det åldersmässiga välja vilka egenskaper hon vill visa upp för att skapa identifikation med en publik av en viss ålder. Dessutom fungerar även de negativa egenskaperna som konkreta topikerna som en talare kan använda sig av för att beskriva andra människor – exempelvis som topikerna för att göra det rimligt att en anklagad faktiskt begått de brott hon står anklagad för.

Ålder som utgångspunkt för en passande språklig stil

Resten av *Retorikens* andra bok behandlar de *gemensamma* topikerna i olika bemärkelser (2.18-2.26; 1391b-1403b). Här är resonemang om ålder ovanliga, och förekommer endast i förbigående, när resonemang om ålder får exemplifiera en viss gemensam topik.¹² Ett undantag är dock värt att nämna:

Att använda sentenser passar för dem som är till åren komna och rörande det som de har erfarenhet av, så att använda sentenser liksom att berätta myter är opassande om man inte har åldern inne, och att göra det om det som man saknar erfarenhet av är enfaldigt och obildat. (2.21.9; 1395a)

¹² Ett sådant är när Aristoteles ger ett exempel på en analogiargumentation: ”En annan utgångspunkt är att ting händer i analogi, när till exempel man försökte tvinga Ifikrates son att utföra en leiturgia, trots att han var ganska ung till åren, eftersom han var stor, sade Ifikrates att om de anser att stora barn är män skall de genom omröstning fastställa att små män är barn.” (2.23.17; 1399a).

Passagen bildar en brygga till *Retorikens* avslutande tredje bok. Där figureerar resonemang om ålder sparsamt, framförallt i exempel på olika former av språkliga ornament, liknelser, metaforer och så vidare. Som när Aristoteles reder ut betingelserna för metaforer som bygger på släktskap: ”När poeten talar om ålderdomen som stubb på åkern, gör han att vi ’lär och förstår genom släkte ty båda är vissnade’” (3.10.2; 1410b).¹³ Åldersresonemangen spelar däremot en central roll för i synnerhet just vad som är lämpligt att säga för talare av skilda åldrar – precis som i passagen om sentenser från den andra boken. Medan de två första böckerna behandlar rent innehållsliga frågor är temat för den tredje vad jag här kommer att beteckna som textens ”formella” aspekter: stilen (*lexis*), framförandet (*hypokrisis*) och ”hur man bör disponera talets delar” (*taxis*) (3.1.1-3.1.3; 1403b). Tidigare forskning har ibland rentav hävdats att den tredje boken avviker så kraftigt från de två föregående att den ursprungligen torde utgöra en helt annan skrift som först i efterhand tillfogats de två första böckerna. Jag instämmer dock med de forskare – William Grimaldi kan framhållas särskilt – som tvärtom betonat textens grundläggande enhetlighet (Grimaldi 1988). En närläsning av just de få passager som diskuterar människans åldrar i tredje boken visar också att den har ett substantiellt samband med de två föregående.

En talares val av stil och uttrycksmedel visar sig nämligen vara intimt förbundna med hennes ålder och vad som lämpar sig för olika livsfaser. Och det betyder naturligtvis att även textens formella aspekter är förbundna med de innehållsliga diskussioner som utgjort kärnan i de två föregående böckerna. I det sjunde kapitlet sammanfattar Aristoteles sina utgångspunkter med ett resonemang där han just beskriver stilen som ett slags ”bevisning”:

Bevisning baserad på tecken visar på karaktär eftersom en bevisning som är passande följer på varje klass (*genos*) och läggning (*hexis*). Med klass menar jag åldersgrupp (så som barn, man eller gamling), man eller kvinna, och spartan eller thessalier; med läggningar menar jag det som gör att man lever ett visst slags liv eftersom livet artar sig på ett visst sätt för varje läggning. Om man således även använder ord som är egentliga för läggningen, kommer det att skapa karaktär. (3.7.6-3.7.7; 1408a)

¹³ Likartade exempel återfinns exempelvis i 3.4.3; 1406b-1407a och 3.10.7; 1410b-1411a.

Med andra ord: att välja ett visst uttrycksätt kan i sig självt fungera som ett tecken på en viss karaktär, och bär sålunda även på ett slags innehålls-
liga, rentav ”bevisande” implikationer. Likartade diskussioner finns på fler
ställen. Han kan exempelvis hävda att det är ”mycket opassande om fint
språk används av en slav eller av en mycket ung person” (3.2.3; 1404b) eller,
som Sofi Qvarnström (2012: 205) också lyfter fram, att metaforer måste
väljas så att de lämpar sig för talarens ålder: ”Man bör [...] undersöka vad
som passar en gamling så som en purpurmantel passar en yngling. Ty
samma kläder passar inte båda” (3.2.9; 1405a). ”Överdrifter är ungdomligt
ty de visar på iver”, hävdar Aristoteles på annan plats: ”Därför är de [över-
drifter] opassande för en äldre talare” (3.11.15; 1413a-1413b).

Passagerna visar att även den tredje bokens diskussioner om formella
frågor kan tolkas som ett slags utgångspunkter – ja topiker – som talaren
behöver känna till för att kunna utforma sitt tal på bästa sätt. De kan
därmed också förbindas med det fokus på retoriken som en framförelse
innehållsinriktad konst, med dess framhållande av talets tankegångar (*en-
thymem*) som övertygandets ”själva kropp” (1.1.3; 1354a). Även stilen visar
sig i högsta grad ha med övertygelsemedlen och därmed med *enthymemem*
att göra. I dessa formdiskussioner så förefaller åldersresonemangen oftast
handla om hur stilen och framförandet måste utformas i enlighet med det
ethos som talaren försöker bygga upp, men vi har sett i de två första böck-
erna att allt som hör till *ethos* också har betydelse för hur talaren framstäl-
ler andra personer. Det skulle i sin tur betyda att stilmässiga aspekter
rentav kan ha implikationer för själva argumentationens (*logos*) trovärdig-
het i Aristoteles text. Detta problem finns det dock inte plats att diskutera
närmare här. Det räcker att vi uppmärksammar att konkreta topiker om
människans skilda åldrar även kan ha betydelse för Aristoteles resonemang
om textens formella aspekter. Som vi ser i passagerna här ovanför så func-
tioner många av Aristoteles resonemang helt analogt med de som i de två
första böckerna begreppsliggörs som topiker. Och även om termen är
ovanlig i tredje boken så förekommer den. Ett exempel är just i det ovan-
nämnda resonemanget om Sofokles skakningar:

En annan *topos* är att hävda att det var ett misstag, en olycka eller nöd-
tvång. Till exempel sade Sofokles att han inte skakade för att verka vara

gammal, så som anklagaren påstod, utan nödd och tvungen ty han var inte åttio år gammal med vilje. (1.15.3; 1416a)

Termen används visserligen för att beteckna ett visst typ av verbalt resonemang, men resonemanget handlar just om ett exempel där en viss aspekt av framförandet framställs som en aspekt av talarens ålder – alltså av hans karaktär. Därmed visar det sig att även den tredje bokens resonemang om stil, disposition och framförande har sin grund i ett antal sakpåstående – vad jag här ovannför har betecknat som ”konkreta topiker” som talaren måste känna till för att kunna utforma sin text på ett övertygande sätt.

Avslutning

Resonemang om ålder är av mångahanda och ibland rentav motsägelsefulla slag, och fyller en mångfald funktioner, i Aristoteles *Retoriken*. Därmed går det näppeligen att utläsa någon enhetlig filosofi om människans olika livsfaser – ännu mindre om Aristoteles ”gerontologi” – ur denna text. Det innebär i sin tur att vi kan behöva problematisera vår förståelse av begreppet *ta endoxa*. De åsikter som Aristoteles räknar upp i texten kan visserligen ibland vara exempel på ”den allmänna meningen” som Akujärvi (med gott stöd i lexika och tidigare forskning) översätter termen men vi har sett exempel på att Aristoteles såväl räknar upp åsikter som i varje fall inte är uppenbart logiskt koherenta som åsikter som han hänför till specifika personer och ståndpunkter som faktiskt reser vissa anspråk på att bygga på verklig kunskap. Samtliga dessa kan knappast betecknas som ”allmänna” – i varje fall inte i bemärkelsen att ”alla” eller ens ”de flesta” hyser dem. Så mycket kan vi i varje fall säga: *Ta endoxa* fungerar i *Retoriken* som ett mycket omfattande begrepp som innefattar många olika typer av ”åsikter” eller ”ståndpunkter”. Det betyder, som jag antydde inledningsvis, att *Retorikens ta endoxa* verkligen inte ska förstås som ’de gängse åsikterna’, ’de ståndpunkter som alla har’ eller ’det dominerande tankesystemet’. Begreppet ligger därmed som vi har sett också en bit från den modernretorisk konceptieringen av begreppet ’*doxa*’ som ett slags socialt vedertagen sanning (exempelvis hos Rosengren 2002) – eller begreppet *ta endoxa* innefattar i varje fall mer än så. I det avseendet används begreppet *ta endoxa* av

allt att döma likadant i *Retoriken* som i Aristoteles övriga (mer dialektiskt präglade) skrifter. Han påpekar också att det är ”uppenbart att det är samma retoriska konsts uppgift att se det övertygande och det skenbart övertygande, precis som dialektikens uppgift är att se syllogismen och den skenbara syllogismen” (I.I.14; 1355b).¹⁴ Men medan Aristoteles metod vanligen består i att dessa ståndpunkter undersöks så att endast ”the most reputable or most well-founded of them are preserved” (Renon, 1998: 199) så görs inga sådana undersökningar i *Retoriken*. Retorikens *ta endoxa* förefaller i det avseendet helt enkelt fylla en mindre teknisk och mindre precis funktion än dialektikens, men här är utförligare undersökningar nödvändiga.

Undersökningen har också visat att resonemangen om ålder fungerar som *topiker* för en stor mängd skilda fält, och därmed resulterat i att jag kunnat föreslå en tydligare och mer precis begreppsapparat för hur dessa fungerar. Ålder som kategori nämns som en *specifik schematisk topik* (alltså ett slags öppen kategori som talaren bör ta hänsyn till) för både deliberativ och forensisk retorik, liksom för övertygelsemedlen *pathos* och *ethos*. I synnerhet har undersökningen visat att det är nödvändigt att förstå Aristoteles resonemang om *pathos* via *fem* grundläggande schematiska topiker: inte endast känslans *agent*, *stimulus* och *subjekt* – de tre han själv begreppsliggör (om än inte namnger) i själva texten – utan också känslans *objekt* och textens *talare*. De konkreta topiker han räknar upp har betydelse inte minst för hur talaren framställer och förhåller sig till dessa. *Retoriken* er-

¹⁴ Skiljelinjen mellan dialektik och retorik hos Aristoteles är ett omstritt problem som inte kan avhandlas närmare här (se exempelvis Blair 2012 eller Höffe 2003, s. 41). I *Retorikens* inledning påpekar han att medan det är möjligt att skilja mellan dialektik och dess förtappade tvilling, sofistiken, så innehåller retoriken så att säga både den ädla och den förtappade varianten av konsten. Men skiljelinjen handlar uttryckligen *inte* om vilka premisser de tar som utgångspunkt utan om avsikten: ”Sofistik (s sofistike) ligger inte i förmågan utan avsikten. Inom retoriken blir den ene en rhetor genom sin kunskap men den andre genom sin avsikt, inom dialektiken blir man en sofist genom sin avsikt, men en dialektiker blir man inte genom avsikt utan genom förmåga” (I.I.14; 1355b). De argumentationstekniker som Aristoteles avhandlar i *Om sofistiska vederläggningar* utmärks heller inte av att de utgår från andra typer av premisser än dialektiken (eller retoriken) utan av att de inte följer dialektikens slutledningsregler, vilket framgår redan av inledningsmeningarna i *Om sofistiska vederläggningar* (I.I; 164a).

bjuder nämligen dessutom *specifika konkreta topiker* (alltså specifika sakpåståenden) baserade på ålder för såväl deliberativ retorik som för *pathos* och *ethos*, och därigenom även för demonstrativ och forensisk retorik.

Slutligen har undersökningen visat att även den tredje boken, som behandlar stil, framförande och disposition – alltså mer formella aspekter av texten – bygger på en uppräknig av en mängd specifika konkreta topiker om bland annat vilka stilistiska val som är lämpliga för talare av olika åldrar. Därmed är det i varje fall inte omöjligt att läsa Aristoteles *Retoriken* som en sammanhållen och enhetlig text. Dessutom visar det att även dessa ”formella” aspekter för Aristoteles har en djupt innehållslig och rentav ”enthymematisk” karaktär. Stilvalen kan utgöra en central aspekt av talarrens *ethos* – i rättegångs- och hyllningstal kanske till och med *logos* – och därmed med de tankegångar som talet förmedlar.

Så har undersökningen av ålderns betydelse i Aristoteles *Retoriken* faktiskt resulterat i en bred solfjäder av nya insikter även om dessa i vissa avseenden empiriskt bekräftar sådant som redan har antagits på teoretisk grund av vissa tidigare Aristotelesforskare, i synnerhet i de studier som gjorts av William Grimaldi. Även de mest listartade av uppräknig och till synes tidsbundna idéerna om människornas levnadsåldrar visar sig därmed erbjuda en mängd insikter som kan hjälpa oss att kasta något ljus även över samtida talare och ge oss klarhet i diskussioner om vad som betraktas som sant, vem som uppfattas som pålitlig, och hur våra känslor berörs av offentlig kommunikation. Och vem kan motstå det?

Inte jag i alla fall.

Referenser

- Aristoteles, *Om sofistiska vederläggningar*, i Aristoteles *De interpretatione. Om Sofistiska vederläggningar*, översättning och noter Börje Bydén med inledning av Sten Ebbesen, Thales: Stockholm, 2000.
- *Den Nikomachiska etiken*, övers. Mårten Ringbom, Daidalos: Göteborg 1967.
 - *Retoriken*. Översättning, noter och inledning av Johanna Akujärvi, med introduktion av Janne Lindqvist Grinde, Retorikförlaget: Lund, 2011.
 - *Topikerna* i Aristotle, *Posterior analytics. Topica* [=Loeb Classical Library 391, Aristotle II] edited and translated by Hugh Tredennick resp. E.S. Forster, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts & London, 1960.

SKÖNHETEN ÄR SPECIFIK FÖR VARJE ÅLDER

- Anton, Audrey L., "Aging in Classical Philosophy", *The Palgrave Handbook of the Philosophy of Aging*, red. G. Scarre, Palgrave Macmillan: London, 2016, s. 115-134.
- Baars, Jan, *Aging and the Art of Living*, Johns Hopkins University Press: Baltimore, 2012.
- Bengtsson, Erik, *The Epistemology of Rhetoric: Plato, Doxa and Post-Truth*, diss. Uppsala 2019.
- Blair, J. Anthony, "Rhetoric, Dialectic, and Logic as Related to Argument", *Philosophy & Rhetoric* 45, No. 2, [Special Issue: Essays in Honor of Michael C. Leff], 2012 s. 148-164.
- Cokayne, Karen, *Experiencing Old age in Ancient Rome*, Routledge: London & New York, 2003.
- Cope, Edward Meredith, *An Introduction to Aristotle's Rhetoric. With Analysis Notes and Appendices*, MacMillan & Company: London & Cambridge, 1867.
- Dow, Jamie, *Passions and Persuasion in Aristotle's Rhetoric*, Oxford University Press 2015. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198716266.001.0001>
- Erba, Augustin, "Öppet brev till dig som tycker att du kan strunta i karantänen", *Dagens nyheter* 10 mars 2020.
- Fossheim, Hallvard, "Aristotle on Happiness and Old Age" *The Quest for the Good Life: Ancient Philosophers on Happiness*, red. Øyvind Rabbås, Eyjólfur K. Emilsson, Hallvard Fossheim & Miira Tuominen, Oxford University Press, 2015, s. 113-126. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198746980.003.0006>
- Fridays for Future* [Greta Thunbergs tal] <https://www.fridaysforfuture.org/greta-speeches>, hämtade 6 mars 2020.
- Gabrielsen, Jonas, *Topik. Ekskursioner i retorikkens toposlære*, diss. Köpenhamns universitet, Retorikförlaget: Åstorp, 2008.
- Graff, Richard, "Topics/Topoi," i *Rhetorik und Stilistik. Rhetoric and Stylistics. Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung. An International Handbook of Historical and Systematic Research*, vol. 1, red. Ulla Fix, Andreas Gardt, Joachim Knappe. Walter De Gruyter: Berlin och New York, 2008: 717-28.
- Grimaldi, William M. A., *Aristotle Rhetoric II. A Commentary*, Fordham University Press: New York, 1988.
- "Studies in the Philosophy of Aristotle's Rhetoric," i *Landmark Essays on Aristotelian Rhetoric*, red. Richard Leo Enos och Lois Peters Agnew. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers: Mahwah, New Jersey, och London, 1998: 15-159.
- Höffe, Otfried, *Aristotle*, State University of New York Press, 2003.
- Kennedy, George A., "Introduction, Notes and Appendices," i *Aristotle On Rhetoric. A theory of Civic Discourse. Translated with Introduction, Notes and Appendices by George A. Kennedy, Second Edition*, Oxford University Press: New York och Oxford: 2007
- Kirk, Henning, *Da alderen blev en diagnose. Konstruktionen av kategorien "alderdom" i 1800-tallets lægelitteratur. En medicinsk-historisk analyse*, diss. København, 1995.
- Lindqvist, Janne & Iordanoglou, Dimitrios. "Double Trouble: Reclaiming the *Dissoi logoi*", *Eranos* 109 (1-2), 2019: 77-94. <https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah30420>
- Lindqvist, Janne, "Kanslans syllogistik. Den enthymematiska strukturen i Aristoteles analys av *pathos*", *Rhetorica Scandinavica* 68, 2014: 54-82.

SKÖNHETEN ÄR SPECIFIK FÖR VARJE ÅLDER

- “Känslans platser. Topiker för *pathos* i Aristoteles *Retoriken*”, *Rhetorica Scandinavica* 78, 2018: 63-74.
- Lundström, Jacob, ”Det kändes som om Max von Sydow skulle leva för evigt”, *Dagens nyheter* 9 mars 2020.
- Miller, Carolyn, “The Aristotelian Topos: Hunting for Novelty,” *Rereading Aristotle’s Rhetoric*, red. Alan Gross och Arthur E. Walzer, Southern Illinois University Press: Carbondale, 2000: 130-46
- Minois, Georges, *History of the Old Age. From Antiquity to the Renaissance*, University of Chicago Press: Chicago & Cambridge, 1989.
- Owen, Gwilym Ellis Lane, “Tithenai ta phainomena” *Modern Studies in Philosophy. Aristotle. A Collection of Critical Essays*, red. J. M. E. Moravcsik, Palgrave MacMillan: London, 1967: 167–190.
- Parkin, Tim G. “Ageing in antiquity: status and participation”, *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, red. Paul Johnson & Pat Thane, Routledge: London & New York, 1998: 19-42.
- Platon *Faidon*, i Platon *Skrifter*, bok 1, övers. Jan Stolpe, Atlantis: Stockholm, 2001: 213–306.
- *Faidros*, i Platon, *Skrifter*, bok 2, övers. Jan Stolpe, Atlantis: Stockholm, 2001: 307–377.
- *Gorgias*, i Platon, *Skrifter*, bok 1, övers. Jan Stolpe, Atlantis: Stockholm, 2000: 307–442.
- *Menexenos*, i Platon, *Skrifter*, bok 2, övers. Jan Stolpe, Atlantis: Stockholm, 2001: 229–247.
- Qvarnström, Sofi, “[Recension av] Aristoteles, *Retoriken*. Översättning, noter och inledning av Johanna Akujärvi, med introduktion av Janne Lindqvist Grinde”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2-3, 2012: 202-205.
- Renon, Luis Vega, “Aristotle’s Endoxa and Plausible Argumentation”, *Argumentation* 12, 1998: 95–113.
- Rosengren, Mats, *Doxologi. En essä om kunskap*, Rhetor förlag: Åstorp, 2002.
- Rubinelli, Sara *Ars topica. The classical technique of constructing arguments from Aristotle to Cicero*, diss. University of Lugano, Dordrecht: Springer, 2009.
- Scarre, Geoffrey, “Introduction”, *The Palgrave Handbook of the Philosophy of Aging*, red. G. Scarre, Palgrave Macmillan: London, 2016, s. 1-10. https://doi.org/10.1057/978-1-137-39356-2_1
- Slomkowski, Paul. *Aristotle’s Topics*, Brill: Leiden, New York, Köln, 1997. <https://doi.org/10.1163/9789004320994>
- Sean Sullivan “Bernie Sanders, 78, declares his age is an asset”, *Washington Post*, 26 oktober 2019.
- Wagner, Tim, ”Topik,” i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* Bd 9, red. Gert Ueding, Niemeyer: Tübingen, 2009: sp. 605-626. https://doi.org/10.1007/978-3-540-69480-9_26
- Walzer, Arthur E., “Aristotle on Speaking ‘Outside the Subject’: The Special *Topics* and Rhetorical Forums,” i *Rereading Aristotle’s Rhetoric*, red. Alan G. Gross och Arthur E. Walzer, Southern Illinois University Press: Carbondale, 2000: 38-54.

SKÖNHETEN ÄR SPECIFIK FÖR VARJE ÅLDER

- Warnick, Barbara, "Two Systems of Invention: The Topics in the Rhetoric and The New Rhetoric," i *Rereading Aristotle's Rhetoric*, red. Alan G. Gross och Arthur E. Walzer, Southern Illinois University Press: Carbondale 2000: 107-129.
- Woodcox, Adam, "Aristotle's Theory of Aging", *Cahiers des études anciennes*, LV, 2018, s. 65-78.
- Wolrath Söderberg, Maria, *Aristoteles retoriska toposlära: en verktygsrepertoar för fronesis*, Södertörn retoriska studier 4, Huddinge: Södertörns högskola, 2017.
- *Topos som meningsskapare. Retorikens topiska perspektiv på tänkande och lärande genom argumentation*, Örebro Studies in Rhetoric 7, Södertörn Doctoral Dissertations 70, diss. Örebro, Retorikförlaget: Ödåkra 2012.